

УДК 94(477):314.151.3

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/95-3-4>**Зоя ТЕНЬКОВА,***orcid.org/0000-0002-6960-2013**аспірантка кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі,**викладач**Відокремленого структурного підрозділу Полтавського фахового коледжу нафти і газу
Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
(Полтава, Україна) ztenkova@gmail.com*

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС (1950–1960-Х РР.)

У статті здійснено комплексний історико-економічний аналіз фінансового забезпечення вимушених переселенців із зони затоплення Кременчуцької гідроелектростанції у 1950–1960-х рр. у контексті реалізації масштабних гідротехнічних проєктів радянського періоду. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення історичного досвіду державної компенсаційної політики в умовах примусового переміщення населення, що супроводжувало індустріальну модернізацію Української РСР.

Розглянуто причини та масштаби переселення населення, пов'язаного зі створенням Кременчуцького водосховища, охарактеризовано нормативно-правові засади організації переселення, механізми оцінювання майна та форми фінансової і матеріальної компенсації. Особливу увагу приділено аналізу системи грошових виплат, пільгового кредитування та дотацій, а також практиці їх реалізації на макро- і мікрорівнях. На основі архівних матеріалів і конкретних кейсів (зокрема переселення мешканців с. Хрести, с. Митьки, с. Мойсинці) показано, що уніфіковані нормативи оцінювання майна не враховували соціально-економічної специфіки селянських домогосподарств, унаслідок чого розміри компенсації системно занижувалися.

Доведено, що радянська модель фінансового забезпечення переселення мала адміністративно-нормативний, а не відновлювальний характер. Формально значні державні асигнування на переселення й перенесення житлового фонду не трансформувалися в адекватний рівень соціальної захищеності окремих домогосподарств. Значна частина витрат мала прихований характер і перекладалася на переселенців у формі додаткових трудових, часових і матеріальних зобов'язань, зокрема через використання їхньої праці як компенсаторного ресурсу.

У статті обґрунтовано, що відсутність спеціального правового статусу переселенців, декларативний характер соціальних гарантій і перекладання фінансової відповідальності на регіональний рівень спричинили структурні деформації системи компенсації. Це зумовило невідповідність між реальною вартістю втраченого майна та обсягом виплат, посилило соціальну вразливість населення й поглибило регіональну нерівність. У підсумку переселення в період будівництва Кременчуцької ГЕС постає не лише як соціальний процес, а й як фінансово-економічний механізм перерозподілу ресурсів на користь реалізації загальнодержавних індустріальних проєктів, у межах якого людський чинник мав другорядне значення.

Ключові слова: *фінансове забезпечення переселенців, компенсаційна політика, пільгове кредитування, соціальна підтримка, радянська індустріалізація, гідротехнічна модернізація.*

Zoya TENKOVA,*orcid.org/0000-0002-6960-2013**PhD student at the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,**Lecturer**Separate Structural Unit of the Poltava Professional College of Oil and Gas of the National University
"Poltava Polytechnic named after Yuriy Kondratyuk"
(Poltava, Ukraine) ztenkova@gmail.com*

FINANCIAL SUPPORT FOR FORCED MIGRANTS FROM THE FLOODED AREA OF THE KREMENCHUG HYDROELECTRIC POWER PLANT (1950–1960)

The article provides a comprehensive historical and economic analysis of the financial support provided to forced migrants from the flood zone of the Kremenchuk hydroelectric power plant in the 1950s and 1960s in the context of the implementation of large-scale hydraulic engineering projects during the Soviet period. The relevance of the study is determined by the need to rethink the historical experience of state compensation policy in the context of forced population displacement that accompanied the industrial modernization of the Ukrainian SSR.

The causes and scale of population resettlement associated with the creation of the Kremenchuk Reservoir, and the regulatory and legal basis for the organization of resettlement, mechanisms for assessing property, and forms of financial and material compensation are characterized. Attention is paid to the analysis of the system of cash payments, preferential lending, and subsidies, as well as the practice of their implementation at the macro and micro levels. Based on archival materials and specific cases (in particular, the resettlement of residents of the villages of Khresty, Mytky, and Moysyntsi), it is shown that the unified standards for property valuation did not consider the socio-economic specifics of peasant households, because of which the amount of compensation was systematically underestimated.

It has been proven that the Soviet model of financial support for resettlement was administrative and regulatory in nature, rather than restorative. Formally, significant state allocations for resettlement and relocation of housing stock did not translate into an adequate level of social protection for individual households. A significant part of the costs was hidden and was shifted to resettlers in the form of additional labor, time, and material obligations, using their labor as a compensatory resource.

The article argues that the lack of a special legal status for resettlers, the declarative nature of social guarantees, and the shifting of financial responsibility to the regional level have caused structural deformations in the compensation system. This has led to a mismatch between the real value of lost property and the number of payments, increased the social vulnerability of the population, and deepened regional inequality. As a result, resettlement during the construction of the Kremenchuk Hydroelectric Power Plant appears not only as a social process, but also as a financial and economic mechanism for the redistribution of resources in favor of the implementation of nationwide industrial projects, within which the human factor was of secondary importance.

Key words: financial support for migrants, compensation policy, preferential lending, social support, Soviet industrialization, hydraulic engineering modernization.

Постановка проблеми. Індустріальний розвиток середини ХХ ст. супроводжувався реалізацією масштабних гідротехнічних проєктів, які суттєво трансформували природне середовище та соціально-економічну структуру окремих регіонів. У 1950–1960-х рр. в Українській РСР активне будівництво та експлуатація гідроелектростанцій призвели до затоплення значних територій, що спричинило примусове переселення населення та формування специфічної категорії вимушених переселенців. Актуальність дослідження проблеми фінансового забезпечення таких осіб зумовлена необхідністю осмислення історичного досвіду державної політики компенсацій і соціальної підтримки населення в умовах масштабних інфраструктурних перетворень.

Особливе місце серед гідроенергетичних об'єктів того періоду посідає Кременчуцька гідроелектростанція, введення в експлуатацію якої супроводжувалося створенням Кременчуцького водосховища та затопленням значних площ прибережних територій. Це зумовило переселення тисяч мешканців, втрату житлового фонду, сільськогосподарських угідь і традиційних джерел доходів. У зазначений період держава реалізовувала систему централізованого фінансового та матеріального забезпечення переселенців, що включала грошові компенсації, надання житла, пільгове кредитування та інші форми підтримки, ефективність яких потребує комплексного наукового аналізу.

Метою статті є дослідження особливостей фінансового забезпечення вимушених переселенців із зони затоплення Кременчуцької ГЕС у 1950–1960-х рр. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: проаналізувати причини та масштаби переселення населення у зв'язку зі

створенням Кременчуцького водосховища; охарактеризувати основні форми фінансової та матеріальної компенсації переселенням у зазначений період; виявити проблеми реалізації державної політики фінансового забезпечення та окреслити її соціально-економічні наслідки.

Аналіз досліджень. У сучасній історіографії та правовій науці проблематика внутрішніх переселень населення в Україні 1940–1980-х рр. розглядається в міждисциплінарному вимірі. За твердженням І. Басової, дослідження різних аспектів переселень українців цього періоду займалися І. Білас, М. Бугай, Н. Горло, І. Козловський, К. Кондратюк, Н. Лобас-Данилиха, Є. Місило, Й. Надольський, Т. Пронь, М. Сивирин, Ю. Сливка, Ю. Сорока, С. Тимченко, Б. Ярош та ін., які зосереджувалися переважно на історичному вимірі проблеми, а також К. Балакірева, Т. Кульчицький, О. Малиновський, В. Михайловський, К. Крохмальова, М. Савчин, О. Фесенко, Г. Христова, М. Шумило та ін., у працях яких аналізувався правовий аспект внутрішніх переміщень (Басова, 2020: 10).

Узагальнюючи наукові підходи до визначення статусу переміщених осіб, І. Басова констатує, що внутрішньо переміщена особа – це фізична особа, яка внаслідок об'єктивних обставин, зокрема надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру, змінює місце проживання в межах державних кордонів і набуває відповідного правового статусу, що передбачає визначений обсяг прав, обов'язків і відповідальність держави за їх забезпечення (Басова, 2020: 16). Зазначене визначення є принципово важливим для аналізу радянських переселень, оскільки дозволяє зіставити сучасні правові стандарти із практикою середини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Переселення населення у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища мало масовий і примусовий характер, однак радянське законодавство не визнавало за такими особами спеціального правового статусу. Попри активне використання в нормативно-правових актах терміна «переселенці», правове оформлення цього статусу було відсутнє, не передбачалося видачі посвідчувальних документів, а облік осіб і залишеного ними майна здійснювався у формі спеціальних списків (Басова, 2020: 44–46).

За цих умов нормативно-правове регулювання переселення було зосереджене передусім на організації самого процесу переміщення та забезпеченні реалізації державних інфраструктурних проєктів, тоді як питання соціального захисту й майнових прав населення мали вторинний характер. Компенсаційні виплати за втрачене житло й господарство фактично ототожнювалися владою з формами державного соціального забезпечення, що дозволяло формально звітувати про виконання соціальних зобов'язань, водночас маскуючи неповноцінність відшкодування реальних майнових втрат (Басова, 2020: 43).

Саме відсутність спеціального правового статусу переселенців і декларативний характер соціальних гарантій зумовили структурні деформації системи фінансового забезпечення: компенсації, пільги та кредити не були спрямовані на повноцінне відновлення життєвого середовища, а виконували інструментальну функцію прискорення переселення населення. Унаслідок цього значна частина фінансових, матеріальних і трудових витрат перекладалася на самих переселенців, колективні господарства та місцеві громади, що безпосередньо вплинуло на ефективність компенсаційної політики та соціально-економічні наслідки реалізації проєкту Кременчуцької ГЕС.

З позицій сучасної теорії публічних фінансів і соціальної політики радянська модель компенсацій може бути охарактеризована як адміністративно-нормативна, а не відновлювальна. Вона ґрунтувалася не на принципі еквівалентності втрат і відшкодувань, а на мінімізації бюджетних витрат за умов обов'язковості переселення. У цьому контексті компенсація виконувала не економічну, а регулятивну функцію – слугувала інструментом керованого переміщення населення в межах реалізації загальнодержавних інфраструктурних завдань. Такий підхід зумовив гостру невідповідність між реальною вартістю втраченого майна та обсягом фінансових виплат.

Будівництво Кременчуцької гідроелектростанції було складовою загальносоюзної програми

створення Дніпровського гідрокаскаду та водночас спричинило масштабні соціально-економічні наслідки, насамперед, у формі примусового переселення населення із зони затоплення. Ця політика відображала характерну для радянської планової системи гігантманію «великих будов комунізму». Проєктування здійснювалося з ігноруванням міжнародного досвіду спорудження гідроелектростанцій на рівнинних річках, що зумовило масштабні соціально-територіальні наслідки. Відповідно до рішень XX з'їзду КПРС Кременчуцька ГЕС розглядалася як один із ключових об'єктів енергетичного розвитку Української РСР із проєктною потужністю 625 тис. кВт. Водночас її функціонування вимагало створення штучного водосховища, що передбачало затоплення земель понад двохсот населених пунктів Черкаської, Кіровоградської та Полтавської областей. На Черкащині під затоплення відходила частина земель тодішніх Іркліївського, Золотоніського, Гельмязівського, Черкаського, Чигиринського, Чорнобаївського районів і околиці міста Черкас (Чигирик, 2024: 145). Серед затоплених сіл Черкащини: на лівобережжі – Більки, Богай, Бубнів, Бузьки, Васютинці, Вереміївка, Демки, Дубинка, Залізьки, Жовнине, Кліщинці, Красне, Митьки, Мойсинці, Москаленки, Мутихи, Панське, Пищики, Самовиця, Тимченки, Хрести; на правобережжі – Боровиця, Вітове, Кожарки, Леськи, Ломовате, Мудрівка, Рацеве, Сагунівка, Старе Липове, Талдики, Тарасівка, Тіньки, Топилівка, Худяки, Червона Слобода, Шабельники та ін.

У цих умовах питання фінансового забезпечення переселенців – компенсацій, кредитування, пільг та дотацій – набуло ключового значення для відновлення життєвого середовища та соціальної адаптації переміщеного населення. Реалізація проєктів Дніпровського гідрокаскаду вимагала значних фінансових ресурсів не лише на власне гідротехнічне будівництво, а й на комплекс соціально-економічних і природоохоронних заходів, пов'язаних із переселенням населення та підготовкою територій до затоплення. Загальний обсяг витрат на створення водосховищ становив 1 310,8 млн крб, що було співмірно з витратами на будівництво гребель і гідроелектростанцій (1 412 млн крб) (Бабенко, 2016).

Найбільшою статтею витрат стало перенесення житлових будинків – 449,6 млн крб, що відображає масштаби руйнування традиційного житлового середовища. Значними були також витрати на компенсацію втрат сільськогосподарських угідь колгоспами (154,6 млн крб) і перенесення господарських, кооперативних і громадських будівель (115,6 млн крб). Окрему групу становили витрати

на підготовку територій водосховищ: зрошення нових земель (63,2 млн крб), осушення боліт (79,2 млн крб), лісоочистку (21,4 млн крб) та санітарну підготовку чаші водосховища (60,1 млн крб). Витрати на водопостачання (67,8 млн крб) і благоустрій (21,8 млн крб) були порівняно меншими, але соціально значущими (Бабенко, 2016). Отже, понад половину всіх витрат (близько 55%) становили безпосередньо витрати, пов'язані з переселенням і відновленням життєвого середовища (перенесення житла, громадських будівель, компенсація земельних втрат), тоді як решта припадала на інженерну та природоохоронну підготовку територій.

Структура витрат на переселення свідчить про дисбаланс між макроекономічним і мікроекономічним рівнями фінансування. Значні асигнування на перенесення житлового фонду та громадських будівель не трансформувалися в адекватні ресурси для окремих домогосподарств. Фінансування концентрувалося на об'єктному рівні (перенесення будівель, інженерна підготовка територій), тоді як витрати на адаптацію населення, відновлення господарської самодостатності та соціальної інфраструктури залишалися фрагментарними. Це зумовило ситуацію, за якої формально високі показники державних витрат не відповідали реальному рівню соціальної захищеності переселенців. Масове переселення населення розпочалося у 1956 р. на підставі постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 74/33 від 31 грудня 1955 р. «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Зазначеним актом було визначено порядок переселення, оцінки майна та виплати компенсацій, а також розподіл повноважень між центральними й місцевими органами влади (Бабенко, 2016: 200).

Перенесення громадських будівель колгоспів покладалося на самі колгоспи, об'єктів державних і кооперативних організацій – на відповідні міністерства і відомства, а будівництво житла громадян – формально на власників. Колгоспи й організації за місцем роботи переселенців зобов'язувалися надавати допомогу в переселенні та новому будівництві. Обласні виконавчі комітети мали затверджувати календарні строки переселення і доводити їх до населення не пізніше ніж за 6 місяців до встановлених термінів. Фінансовою основою переселення була система компенсацій за знесене житло, господарські споруди, насадження та інші втрати. Інвентаризацію й оцінку майна здійснювали районні оціночні комісії за участю представників райвиконкомів, фінансо-

вих органів, будівельних підрозділів і дирекції Кременчуцької ГЕС (Чигирик, 2024: 148). Для оцінювання типових будинків і однорідних насаджень застосовувалися уніфіковані нормативи та тарифи, розроблені Українським відділом інституту «Гідроенергопроект» (Укргідеп). Щоб урахувати регіональні відмінності у вартості матеріалів, нормативи спочатку формувалися без цінових показників і передавалися до облвиконкомів, які встановлювали розцінки з урахуванням місцевих умов. У процесі реалізації масштабного гідротехнічного будівництва плани переселення неодноразово коригувалися, що призводило до включення окремих населених пунктів до переліку таких, що підлягали відселенню, на завершальних етапах підготовки. Подібна практика ускладнювала адаптацію населення та поглиблювала соціально-економічну невизначеність. Показовим у цьому контексті є приклад с. Хрести Золотоніського району, мешканців якого було офіційно повідомлено про необхідність переселення лише наприкінці 1958 р., тобто після завершення основних підготовчих заходів у регіоні (Тенькова, 2023: 305).

Розмір компенсаційних виплат за перенесення домоволодінь у зоні затоплення Кременчуцького водосховища коливався в середньому від 4 200 до 12 500 крб, при цьому максимальна сума виплат у Чернобаївському районі сягала 16 тис. крб. Житлові будинки, зведені у післявоєнний період, оцінювалися за нижчими тарифами, оскільки частина будівельних матеріалів визнавалася придатною до повторного використання під час перенесення на нове місце, що формально зменшувало розмір компенсації, але фактично перекладало додаткові витрати на самих переселенців (Тенькова З., 2023: 305).

На подальших етапах будівництва гідровузлів з метою економії часу й ресурсів використовувалися вже чинні в областях нормативи й тарифи з попередніх проектів. Так, у 1963 р. Черкаський облвиконком відмовився від розроблення нових розцінок для Канівського водосховища, наполягаючи на застосуванні вже затверджених для Кременчуцького гідровузла, що дозволяло зберегти єдині підходи та зменшити соціальну напругу.

Однак на практиці з'ясувалося, що навіть ретельно підготовлені нормативи мали істотні прогалини. Зокрема, при первинній оцінці житла в Черкасах виникла низка не врегульованих методично питань, у тому числі щодо оцінювання спільної власності кількох господарів. Різні підходи до інвентаризації спричиняли плутанину в розрахунках. Крім того, оціночним комісіям було надано право самостійно вирішувати питання

щодо доцільності перенесення сильно зношених споруд, що також ускладнювало практику застосування нормативів. Загалом система оцінювання виявилася неповною й потребувала доопрацювання (Горло, 2005: 196).

До складу компенсацій включали також відшкодування невикористаних трудових витрат, зокрема на первинний обробіток земельних ділянок і закладання багаторічних насаджень. Вартість садів, виноградників і ягідників визначалася з урахуванням виду, віку та фізичного стану рослин і оплачувалася переважно за одиницю насадження.

В актах комісій фіксувалися й витрати на транспорткування, які становили близько 5% загальної вартості робіт із переселення, що було суттєвою підтримкою для переселенців. Окремо нараховувалися кошти на прив'язку забудови та оформлення правової й технічної документації на нове домоволодіння (Горло, 2005: 195).

Недосконалість системи оцінювання майна мала не лише технічний, а й системний характер. Уніфіковані нормативи, розроблені для типових об'єктів, не враховували соціально-економічної специфіки сільських домогосподарств, де житло, господарські споруди та земельні ділянки становили єдиний виробничо-побутовий комплекс. Унаслідок цього компенсації покривали переважно матеріальну складову будівель, але ігнорували втрату господарської функціональності подвір'я як джерела самозабезпечення. Така редукція вартості селянського господарства до вартості окремих об'єктів істотно занижувала реальний обсяг втрат.

Архівні матеріали Чорнобаївського архіву Золотоніського району Черкаської області, зокрема оціночні справи переселенців із присулянських сіл, дають змогу детально реконструювати практику реалізації компенсаційної політики на мікрорівні. Для переселенців відкривалися індивідуальні банківські рахунки, на які зараховувалася друга частина компенсаційних виплат після виконання вимог щодо демонтажу житла та звільнення земельної ділянки. У разі недостатності коштів для облаштування нового господарства переселенці мали право звертатися до Ради депутатів із клопотаннями про додаткове фінансування.

Показовими є конкретні приклади компенсаційних виплат переселенцям. Так, жителька с. Мойсинці, будинок якої було зведено у 1950 р. і який мав загальну площу 41,5 кв. м, отримала компенсацію в розмірі 3 216 крб 46 коп.; додатково за корівник, свинарник і погріб-яму їй було нараховано 1 911 крб. Водночас житель с. Скоролистик, який володів житловим будинком розмі-

ром 8 × 6 м, огорожею протяжністю 200 м з лат, плетеної лози та дроту, а також садом (12 яблунь, 4 сливи, 3 вишні, 7 абрикосів, терен і виноград), отримав компенсацію у сумі 10 649 крб (Справи про переселення сіл Митьки та Мойсинці).

Окремі складнощі виникали у випадках, коли господарські споруди перебували у власності осіб, що фактично не проживали у власному житлі. Так, жителька с. Митьки мала право на компенсацію за хлів, збудований для її потреб, проте проживала у шкільній квартирі; сума виплати в цьому випадку становила лише 408 крб. (Справи про переселення сіл Митьки та Мойсинці). Зафіксовано також практику переведення господарського номера на іншу особу з метою отримання компенсаційних коштів.

Поширеною була практика подання заяв про переоцінку майна, особливо у випадках, коли житлові будинки споруджувалися з матеріалів попередніх забудов або шляхом перебудови старих хат, що призводило до заниження первинної оціночної вартості.

Господарське впорядкування переселених територій здійснювалося відповідно до норм, закріплених постановою Ради Міністрів СРСР №384 від 22 серпня 1952 р., яка визначала підходи до планування зон впливу водосховищ, створення нових поселень і територій доприселення. Реалізацію цих завдань забезпечували профільні державні установи та проектні організації республіканського й обласного рівнів.

Поселення у зоні водосховищ поділялися на нові, реконструйовані та такі, що розвивалися в межах існуючої забудови. У 1960-х рр. у проектній практиці домінувала концепція зближення міського й сільського способу життя, що спричинило ущільнення забудови та скорочення площ присадибних ділянок. Водночас у процесі реалізації виявлялися істотні недоліки планування, зокрема надмірна протяжність і некомпактність сільських поселень, що зумовило подальший перехід до раціональніших планувальних рішень із урахуванням природних умов.

Житлове будівництво на нових місцях у більшості випадків здійснювали самі переселенці за обмеженої підтримки місцевих органів влади, при цьому компенсаційних виплат часто не вистачало для повноцінного облаштування господарств. Окремою проблемою залишалося забезпечення водопостачання, унаслідок чого мешканці прибережних сіл змушені були додатково оплачувати підвезення води. Хоча нові поселення проектувалися як благоустроєні й упорядковані, відтік населення з них тривав, а процес переселення набував затяжного характеру через підтоплення та бере-

гову ерозію, що ускладнює визначення реальної кількості переселених господарств.

Оціночний акт засвідчували члени комісії, домовласник і представник забудовника. Компенсаційні виплати здійснювалися через установи Промбанку та Держбанку виключно на підставі затверджених актів і в межах виділених асигнувань.

Компенсаційні виплати мали поетапний характер: до 50% суми виплачували авансом протягом 10 днів після затвердження оціночного акту, решту – після підтвердження демонтажу будівель і звільнення земельної ділянки. Оцінка здійснювалася за уніфікованими нормативами, значною мірою запозиченими з практики Каховського водосховища, із застосуванням коригувальних коефіцієнтів (Горло, 2005). На кожне домоволодіння, розташоване в зоні затоплення, складалися інвентаризаційна картка та оціночний акт, у яких фіксувався технічний стан об'єктів, що переважно характеризувалися низьким рівнем капітальності та значним фізичним зносом, що безпосередньо впливало на зниження розміру компенсаційних виплат (Чигирик, 2024:148).

Додатковою проблемою був нерівнозначний підхід до ціноутворення: у селах застосовували роздрібні ціни, тоді як у містах – вигідніші оптові, що призводило до системного заниження відшкодувань (Горло, 2007).

Доступ до кредитів був обмеженим, а самі кредити не компенсували реальні витрати на будівництво. Про практичну фінансову неспроможність системи компенсацій свідчать конкретні приклади з переселенських господарств Черкаської області. Так, у колгоспах Іркліївського, Золотоніського та Черкаського районів фіксувалися випадки, коли переселенці вже в перші дні будівництва змушені були сплачувати будівельникам 1 тис. крб. за перший день робіт, 1,5–2 тис. крб. – за другий і до 2 тис. крб. – за третій, унаслідок чого компенсаційних коштів не вистачало навіть на завершення фундаменту (Горло, 2005).

Недосконалість розцінок, відсутність єдиних цін на будівельні матеріали та нерівний доступ до ресурсів системно занижували обсяги відшкодування, що свідчить про недостатнє врахування інтересів переселенців і другорядну роль людського чинника в економічній політиці того періоду. У підсумку фінансова невідповідність між задекларованими гарантіями та реальними витратами стала одним із чинників латентного опору переселенню та ускладнила процес соціально-економічної адаптації на нових територіях (Горло, 2005).

Пільги мали переважно інструментальний характер і використовувалися для стимулювання

переселення трудових ресурсів, зокрема до Миколаївської й Херсонської областей, де держава прагнула забезпечити колгоспи та радгоспи робочою силою. Переселення здійснювалося цілими колгоспами або виробничими бригадами та супроводжувалося системою матеріальних стимулів, зокрема наданням пільгових кредитів, «підйомних» виплат, збільшених присадибних ділянок, податкових і постачальних пільг. О. Бабенко наводить такі дані: «держава надавала переселенцям кредити на нове будівництво розміром до 10 тис. крб. строком до 7 років та кредит розміром до 5 тис. крб. на відновлення вже існуючого будинку. У областях попереднього проживання планувалося залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, яка потрібна для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Розрахунки, проведені в кабінетах Харкова, вважали надлишковими 14476 дворів колгоспників, у яких проживали 19149 працездатних громадян» (Бабенко, 2020: 363–364). Такі заходи мали виразно інструментальний характер і були спрямовані не на забезпечення прав та інтересів переселенців, а на реалізацію державних економічних завдань

Черкаська область стала основним «реципієнтом втрат» від реалізації проекту Кременчуцького водосховища. Тут було знищено 85 сіл, втрачено 46 061 двір, з яких 17 896 (38,9%) були безпосередньо затоплені, а 6 761 (14,7%) опинилися в зоні підтоплення; загальні втрати житлового фонду становили 55,4%. Кількість примусово переселених мешканців сягнула 80 281 особи (Бабенко, 2016: 24–25). Це свідчить про нерівномірний просторовий розподіл негативних наслідків гідротехнічної модернізації та підтверджує, що соціальна ціна індустріальних проєктів у радянський період була особливо високою саме для аграрних, густонаселених регіонів Середнього Подніпров'я.

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 10 січня 1959 р. №47, для Черкаської області було передбачено асигнування: 234 662,4 тис. крб – на переселення населення та 36 939,1 тис. крб – на перенесення і знесення майна колгоспів (Бабенко, 2016: 200). Формально це свідчить про домінування соціальної складової витрат, однак централізоване заниження вартості ресурсів і перекладання фінансової відповідальності на обласний рівень призводили до фіскального перевантаження регіону.

По-перше, обсяг асигнувань для Черкаської області на переселення населення (234,7 млн крб) істотно перевищував витрати на перенесення колгоспного майна (36,9 млн крб), що свідчить про

формальне домінування соціальної складової у структурі витрат і відображає масштаб людських витрат та примусового переміщення населення саме в цьому регіоні. По-друге, централізоване заниження вартості природних ресурсів і господарських угідь дозволяло державі мінімізувати офіційні витрати, водночас перекладаючи реальні економічні втрати на місцеві громади та регіональні бюджети. По-третє, передання відповідальності за відселення і компенсації на рівень обласних виконавчих комітетів без належного централізованого фінансового покриття створювало значний фіскальний тиск на регіони, що негативно позначалося на розвитку територій, не пов'язаних безпосередньо з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Отже, механізм фінансування переселення поєднував формальну централізацію управління з фактичною децентралізацією фінансової відповідальності, що призвело до дисбалансу між загальнодержавними інтересами індустріального розвитку та регіональними соціально-економічними потребами (Бабенко, 2016: 200).

Перекидання значної частини фінансової відповідальності на регіональний рівень призвело до асиметрії вигод і витрат. Загальносоюзні економічні вигоди від функціонування Кременчуцької ГЕС розподілялися централізовано, тоді як соціальні та фінансові витрати концентрувалися в регіонах затоплення. Це створювало довготривалий ефект депресивності територій, що не компенсувався інвестиціями в альтернативні напрями розвитку, і поглиблювало регіональну нерівність у межах Української РСР.

Поряд із фінансовими обмеженнями та перекиданням витрат на регіональний рівень, до переселенців застосовувалися карально-адміністративні заходи за невиконання приписів влади. Порушення затверджених проєктів індивідуальної забудови тягло за собою значні штрафи та судові рішення про примусовий демонтаж новобудов, що виконувалися беззастережно. За відсутності ефективних правових механізмів захисту організований опір населення населених пунктів, визначених до затоплення, був фактично неможливим (Бабенко, 2016: 232).

Попри детальне планування, фактична реалізація переселення супроводжувалася значними прорахунками: кошти на підготовку до затоплення та будівництво житла були освоєні переважно формально, тоді як реальні обсяги завершеного будівництва та кількість переселених осіб істотно відставали від планових показників. Це зумовило накопичення значних обсягів незавершеного будівництва та стало підставою для жор-

сткої критики діяльності обласних виконавчих комітетів, зокрема Черкаського, з боку Ради Міністрів УРСР. Зазначені обставини свідчать про системну неузгодженість між планово-нормативними приписами та практикою їх реалізації в умовах радянської адміністративно-командної системи (Бабенко, 2020: 363–364).

Компенсаційні кошти часто не покривали витрат на відновлення господарств. Переселенці змушені були поєднувати обов'язкову працю в колгоспах із будівництвом житла, виконуючи роботи переважно у вечірній і нічний час. Дефіцит матеріалів та їх завищена вартість (палена цегла – 279,5 крб за 1 тис. шт. при собівартості 230 крб; ліс – 350 крб за 1 м³ при собівартості 260 крб) швидко вичерпували компенсаційні ресурси (Бабенко, 2016: 186).

Особливо вразливими були особи похилого віку, інваліди війни та праці, самотні громадяни. Для них передбачалося підрядне будівництво будівельно-монтажними управліннями спецбудтрестів Міністерства міського і сільського будівництва УРСР за рахунок компенсацій і дотацій, однак низька якість робіт і нестача коштів змушували багатьох відмовлятися від підрядників або погоджуватися на інституційне розміщення в спеціалізованих закладах (Бабенко, 2016: 244; Горло, 2007).

Суттєві труднощі супроводжували переселення осіб, які не мали власного житла й мешкали на орендованих квартирах. Для отримання компенсаційних виплат до оціночних комісій подавалися заяви, договори з домовласниками та акти сільських рад, на підставі яких здійснювалися одноразові виплати у розмірі 1 000 крб.

Для одиноких непрацевдатних осіб, інвалідів, солдатських вдів і ветеранів війни, за їхніми особистими заявами, житло зводили робітники «Спецбудтресту № 1». Типовий будинок складався з трьох кімнат, а його вартість становила 24 500 крб, що суттєво перевищувало розміри компенсаційних виплат за знесене житло. Водночас зафіксовано випадки відмови пільгових категорій переселенців від такого будівництва у зв'язку з можливістю самостійного придбання житла або отримання допомоги від родичів в інших населених пунктах (Тенькова, 2023).

Особи, які винаймали житло, могли отримати одноразову виплату за наявності відповідного договору.

Попри наявність формалізованої системи компенсацій і кредитування, фінансові наслідки переселення не обмежувалися прямими грошовими виплатами. Значна частина витрат мала непря-

мий характер і перекладалася на переселенців у формі додаткових трудових, часових і матеріальних зобов'язань. Процес будівництва нового житла або перенесення старого здійснювався без звільнення громадян від щоденної роботи в колгоспах, установах чи організаціях, що фактично означало подвійну зайнятість без відповідної матеріальної компенсації. Таким чином, держава зменшувала бюджетні витрати за рахунок мобілізації безоплатної або напівоплачуваної праці переселенців. Використання праці переселенців як компенсаторного ресурсу фактично означало приховане співфінансування державних проєктів з боку населення. За відсутності звільнення від основної зайнятості трудові витрати громадян не монетизувалися й не враховувалися в офіційних розрахунках вартості переселення. Таким чином, значна частина фінансового навантаження була заміщена безоплатною або напівоплачуваною працею, що дозволяло зменшити бюджетні витрати, але водночас поглиблювало соціальну вразливість переселенців. Особливо витратним у фінансовому сенсі було індивідуальне житлове будівництво. Фізично здорові мешканці сіл у більшості випадків власноруч переносили старі будівлі або зводили нові, використовуючи дозволені до повторного застосування матеріали – цеглу, камінь, віконні та дверні блоки. Формально така практика зменшувала державні витрати, однак фактично призводила до зростання непрямих фінансових втрат домогосподарств, пов'язаних із транспортуванням, зберіганням матеріалів, придбанням дефіцитних ресурсів і втратою робочого часу. Система державного кредитування, хоча й декларувалася як фінансова підтримка, не компенсувала реальні витрати на відновлення житла. Кредити на нове будівництво до 10 тис. крб строком до 7 років і на відновлення старого будинку до 5 тис. крб із відтермінуванням повернення (через 4 та 2 роки відповідно) лише частково покривали витрати, а доступ до них мали не всі переселенці. В умовах дефіциту будівельних матеріалів і зростання їх вартості навіть отримані кредитні кошти швидко вичерпувалися, що змушувало громадян залучати власні заощадження або відмовлятися від завершення будівництва.

Особливої фінансової вразливості зазнали соціально незахищені категорії переселенців – інваліди війни та праці, особи похилого віку, а також самотні громадяни, переважно жінки. Формально держава брала на себе зобов'язання збудувати для них житло безкоштовно силами спеціалізованих будівельних організацій. Проте на практиці це стосувалося лише тих домогосподарств, у складі яких

не було працездатних осіб. У сім'ях, де хоча б один член визнавався працездатним, фінансовий і трудовий тягар будівництва повністю покладався на самих переселенців, що поглиблювало соціальну нерівність усередині переселенських спільнот.

Окремим фінансовим викликом для влади стали самотні громадяни похилого віку, житло яких підлягало знесенню. Витрати на індивідуальне будівництво для цієї категорії визнавалися економічно недоцільними, у зв'язку з чим частину таких осіб було вирішено переселити до Будинків для самотніх або інвалідів. Це рішення зменшувало одноразові витрати на житлове будівництво, але водночас трансформувало їх у довгострокові бюджетні витрати на утримання інтернатних установ, що свідчить про приховану зміну структури соціальних видатків.

На момент включення с. Хрести до переліку населених пунктів, що підлягали переселенню, його мешканці лише завершили післявоєнне відновлення господарств і повністю погасили кредити в Держбанку, залучені для ліквідації наслідків нацистської окупації. У зв'язку з примусовим переміщенням населення їм було призначено компенсаційні виплати за перенесення домоволодінь, однак механізм оцінювання майна мав виразно диспропорційний характер. Розмір компенсації визначався залежно від ступеня фізичного зносу господарств: чим старішим визнавалося домоволодіння, тим вищою була сума виплат. З огляду на те, що в с. Хрести житлові будинки й господарські споруди були переважно новозбудованими, загальний обсяг компенсацій виявився вкрай низьким.

За результатами роботи оціночної комісії максимальний розмір компенсації за одне господарство було встановлено на рівні 900 крб. Усвідомлюючи недостатність таких виплат, місцеві органи влади підготували звернення до Черкаського обкому КП України з клопотанням про виділення додаткових асигнувань із бюджету будівництва Кременчуцької ГЕС у розмірі 12 880 крб для виплати компенсацій переселенцям (Тенькова, 2023: 305).

Попри ухвалені адміністративні рішення, мешканці с. Хрести до останнього зберігали сподівання на скасування переселення. Станом на 1961 р. із населеного пункту було переселено лише чотири родини, однак у 1962 р. кількість переселених зросла до 22 сімей. Остаточне припинення існування с. Хрести було юридично закріплено рішенням обласного виконавчого комітету від 21 травня 1964 р., що завершило процес ліквідації населеного пункту (Тенькова, 2023: 305).

Таким чином, фінансове забезпечення переселення в період будівництва Кременчуцької ГЕС

мало системно обмежений і суперечливий характер. Попри наявність формалізованих механізмів компенсацій, кредитування та пільг, їх практична реалізація не забезпечувала повноцінного відшкодування матеріальних втрат і відновлення життєвого середовища переселенців. Значна частина фінансових витрат залишалася прихованою та компенсувалася за рахунок мобілізації праці й власних ресурсів населення, що фактично перекладало тягар переселення з держави на домогосподарства.

Така модель була зумовлена домінуванням індустріально-мобілізаційної логіки радянської економічної політики, у межах якої людський чинник поступався пріоритетам реалізації масштабних інфраструктурних проєктів. У підсумку переселення постає не лише як соціальний процес, а й як фінансово-економічний інструмент перерозподілу ресурсів на користь державної модернізації, що супроводжувалося зниженням реального рівня соціальної підтримки переселенців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко О. Діяльність районних оціночних комісій з визначення суми компенсацій переселенцям із зони затоплення Кременчуцького водосховища. Між Бугом і Дніпром. *Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. IV. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. С. 294–302.
2. Бабенко О. Черкаська складова будівництва Кременчуцької ГЕС. *Студії з історії Центральної України*. 2020. Вип. 1. С. 358–371.
3. Бабенко О., Петренко І. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. 380 с.
4. Басова І. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального захисту: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2020. 288 с.
5. Горло Н.В. Виплата компенсації переселенцям у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду як прояв нехтування людським фактором (50–70-і рр. XX ст.). *Література та культура Полісся*. Вип. 29. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 191–196.
6. Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 20 с.
7. До 65-річчя часу затоплення сіл Черкащини водами Кременчуцького водосховища. URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=49> (дата звернення: 10.12.2025).
8. Лист державної санітарної інспекції стосовно підготовки чаші Кременчуцького водосховища. 16 лютого 1957 р. ДАЧО, ф. Р-2655, оп. 1, спр. 155, арк. 1–3.
9. Список відселених сіл з району Кременчуцького водосховища Черкаської області та побудованих нових у зв'язку із будівництвом водосховища. ДАЧО, ф. Р-2637, оп. 1, спр. 90, арк. 44–45.
10. Справи про переселення сіл Митьки та Мойсинці. Державний Архів Черкаської області (Чорнобаївська філія).
11. Тенькова З. Трагічна доля села Хрести Золотоніського району. *Тези 75-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*. Т. 2. (Полтава, 02 травня – 25 травня 2023 року). Полтава: Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. С. 304–306.
12. Чигирик Н. Переселення придніпровських сіл у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища. *Краєзнавство*. №2. 2024. С. 145–155.

REFERENCES

1. Babenko O. (2015) Diialnist raionnykh otsinonnykh komisii z vyznachennia sumy kompensatsii pereselentsiam iz zony zatoplennia Kremenchutskoho vodoskhovyshcha. [Activities of district assessment commissions to determine the amount of compensation for displaced persons from the Kremenchuk Reservoir flood zone] Mizh Buhom i Dniplom. *Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy*. Vyp. IV. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo. 294–302. [in Ukrainian].
2. Babenko O. (2020) Cherkaska skladova budivnytstva Kremenchutskoi HES. [Cherkasy component of the Kremenchug HPP construction.] *Studii z istorii Tsentralnoi Ukrainy*. Vyp. 1. S. 358–371. [in Ukrainian].
3. Babenko O., Petrenko I. (2016) Nove nashe more... Storinkamy istorii budivnytstva Kremenchutskoho hidrovuzla. [Our new sea... Pages from the history of the construction of the Kremenchug hydroelectric complex.] *Kropyvnytskyi: Imeks-LTD*, 380 s. [in Ukrainian].
4. Basova I. (2020) Vnutrishno peremishchena osoba yak subiekt prava sotsialnoho zakhystu: monohrafia. [Internally displaced persons as subjects of social protection law: monograph] Kyiv: Nika-Tsentr, 288 s. [in Ukrainian].
5. Horlo N.V. (2005) Vyplata kompensatsii pereselentsiam u period sporudzhennia vodoskhovyshch Dniprovskoho hidrokaskadu yak proiav nekhtuvannia liudskym faktorom (50–70-i rr. XX st.). [Compensation payments to displaced persons during the construction of the Dnipro Hydroelectric Cascade reservoirs as a manifestation of disregard for the human factor (1950s–1970s)] *Literatura ta kultura Polissia*. Vyp. 29. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, S. 191–196. [in Ukrainian].
6. Horlo N.V. (2007) Sporudzhennia vodoskhovyshch Dnirovskoho hidrokaskadu: sotsialnyi ta ekonomichniy aspekt (50–70-ti rr. XX st.): [Construction of reservoirs of the Dnipro Hydroelectric Cascade: social and economic aspects (1950s–1970s):] avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia, 20 s. [in Ukrainian].

7. Do 65-richchia z chasu zatoplennia sil Cherkashchyny vodamy Kremenchutskoho vodoskhovyshcha. [On the 65th anniversary of the flooding of villages in Cherkasy region by the waters of the Kremenchuk Reservoir] URL: <https://ck.archives.gov.ua/?type=vystavka&id=49> (data zvernennia: 10.12.2025). [in Ukrainian].

8. Lyst derzhavnoi sanitarnoi inspektsii stosovno pidgotovky chashi Kremenchutskoho vodoskhovyshcha [Letter from the State Sanitary Inspection regarding the preparation of the Kremenchuk Reservoir basin] 16 liutoho 1957 r. DACHO, f. R-2655, op. 1, spr. 155, ark. 1-3. [in Ukrainian].

9. Spysok vidselennykh sil z raionu Kremenchutskoho vodoskhovyshcha Cherkaskoi oblasti ta pobudovanykh novykh u zviazku iz budivnytstvom vodoskhovyshcha [List of villages resettled from the Kremenchuk Reservoir area in Cherkasy Region and new villages built in connection with the construction of the reservoir] DACHO, f. R-2637, op. 1, spr. 90, ark. 44–45. [in Ukrainian].

10. Spravy pro pereselennia sil Mytky ta Moisyntsi. Derzhavnyi Arkhiv Cherkaskoi oblasti (Chornobaivska filia) [Cases concerning the resettlement of the villages of Mytky and Moisyntsi. State Archives of the Cherkasy Region] [in Ukrainian].

11. Tenkova Z. (2023) Trahichna dolia sela Khresty Zolotoniskoho raionu. [The tragic fate of the village of Khresty in the Zolotonosha district] Tezy 75-yi naukovoï konferentsii profesoriv, vykladachiv, naukovykh pratsivnykiv, aspirantiv ta studentiv Natsionalnoho universytetu «Poltavska politekhnika imeni Yurii Kondratiuka». T. 2. (Poltava, 02 travnia – 25 travnia 2023 roku). Poltava: Natsionalnyi universytet imeni Yurii Kondratiuka, S. 304–306. [in Ukrainian].

12. Chyhyryk N. (2024) Pereselennia prydniprovskykh sil u zviazku z budivnytstvom Kremenchutskoho vodoskhovyshcha. [Resettlement of villages along the Dnieper River due to the construction of the Kremenchuk Reservoir] Kraieznavstvo. №2. 2024. S. 145–155. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 16.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 27.03.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

